

Avot de-Rabbi Nathan hoofdstuk 19

[De hoofdstukken 19-22 geven uitspraken weer van een aantal Tora-geleerden vanaf de val van de Tweede Tempel: Akavja ben Mehalal'él, Chananja de prefect van de priesters, Dosa ben Harkinos en Chanina ben Dosa; afsluitend met Rabban Gamli'él (de tweede) en diens zoon Sjim' on ben Gamli'él].

Levenslessen in zelfrelativering

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 35a-b (Misjna Avot III,1)

Akavja ben Mehalal'él zegt: Iemand die vier dingen ter harte neemt, begaat niet [nooit] opnieuw een misstap: van waar hij gekomen is, waar hij naartoe gaat, *wat in de toekomst zal zijn*¹, en wie zijn rechter zal zijn.

‘Van waar hij gekomen is’ - vanuit een plek vol duisternis. ‘Waar hij naartoe gaat’ – naar een plek van duisternis en dichte donkerte. ‘Wat in de toekomst zal zijn’ – stof, wormen en maden. ‘En wie zijn rechter² zal zijn’ – de Koning der koningen, de Heilige, Hij zij gezegend.

Rabbi Sjim'on zegt: Hij is gekomen vanuit een plek van duisternis en hij zal terugkeren naar een plek van duisternis. Hij is (voort)gekomen uit een stinkende druppel, van een plek waar het oog niet kan zien. ‘En wat in de toekomst zal zijn’ – stof, wormen en maden. Er is immers gezegd: ‘Hoeveel te minder een sterveling die een worm is, en een mensenkind, dat een made is’ (Job 25:6).’

Rabbi Eli'èzèr ben Ja'akov zegt: Een mens is een worm tijdens het leven en een made wanneer hij dood is. Wat is de worm tijdens zijn leven? Dat zijn luizen. ‘En een mensenkind, dat een made is’ – dat is wat hij (zijn lijk) doet krioelen³ wanneer hij dood is.⁴

Enkele varianten:

In de weergave in Massèchèt Dèrèch Èrètz Rabba zijn de overleveringen van Akavja ben Mehalal'él en van Rabbi Sjim'on grotendeels toegeschreven aan Ben Azzai; daar bevat de tekst verschillende toevoegingen en varianten, zoals:

¹ *...* Wat hem in de toekomst wacht en wat er van hem zal worden. In de brontekst Misjna Avot III,1 (worden slechts drie zaken opgesomd en ontbreken deze woorden.

² In Misjna Avot III,1 en in ARN nosach 'b' is iets uitgebreider geformuleerd: 'rechter van alle daden.'

³ D.w.z. wormen en maden.

⁴ Vgl. de variant in Massèchèt Dèrèch Èrètz Rabba III,1. Daar is de tekst uitgebreider en lijken verschillende versies samengevoegd. Vgl. ook Midrasj Wa-jikra Rabba XVIII, 223. Séfèr Ben Sira 10:11.

Zie i.v.m. beoordeling van varianten M. van Loopik, *The Ways of the Sages and the Way of the World*, Tübingen 1991, 82 v.

‘Vanwaar hij gekomen is’ – vanuit een plek van onreinheid; ‘waar hij naartoe gaat’ – om anderen te verontreinigen ...; ‘en waar hij naartoe gaat’ – naar de onderwereld (sje’ool) en naar vernietiging in het gajhinnom om daar met vuur verbrand te worden. ‘En wie zijn rechter zal zijn’ – hij moet weten dat zijn rechter niet iemand van vlees en bloed zal zijn, maar de Heer van alle werken⁵; Hij zij gezegend; voor Zijn aangezicht houdt geen enkel onrecht stand, is er geen vergeten, geen aanzien des persoons en geen omkoperij etc.’

[ARN, nosach ‘b’ (zie ook Dèrèch Èrèt Rabba 3,1), kent de overlevering ‘van Rabbi Eli’èzèr ben Ja’akov toe aan Rabbi Sjim’on ben Eli’èzèr, eveneens met varianten. Daar schuiven de uitleg van Akavja ben Mehalal’él en de nadere verklaring van Rabbi Sjim’on ineen. De varianten scherpen de woorden van Akabja ben Mehalal’él aan, maar wijken qua inhoud niet noemenswaardig af].

De weergave in Midrasj Wa-jikra Rabba XVIII,1 voegt een extra uitleg aan de uitspraak van Akavja ben Mehalal’él toe. De daar overgeleverde traditie doet bovendien vermoeden op welke schrifttekst Akavja ben Mahalal’él zijn maxime exegetisch gebaseerd heeft.

Rabbi Abba bar Kahana zegt in naam van Rabbi Pappai, en Rabbi Jehosjoea van Siknin in naam van Rabbi Levi:

»De drie dingen die Akavja leert zijn ontleend aan het vers ‘Gedenk dan je Schepper (boré’acha) in de dagen van je jeugd’ (Pred. 12:1). [Lees ‘*boré’acha*’ als] ‘*be’érecha*’ [jouw bron], dat verwijst naar het stinkende kwakje (het beetje sperma waaruit je bent voortgekomen). [Lees ook:] ‘*Borecha*’ (jouw grafkuil), dat verwijst naar de wormen en maden (die je in de toekomst wachten). [Lees ook] ‘*boré’acha*’ (jouw Schepper), daarmee is de Koning der Koningen, de Heilige Hij zij gezegend, bedoeld tegenover Wie je jezelf in de toekomst zult moeten rechtvaardigen en voor Wie je rekenschap zult moeten afleggen. ‘In de dagen van je jeugd’ betekent: in je jongelingsjaren toen je nog al je krachten bezat etc...«

Uitleg:

Akavja ben Mehalal’él was een tijdgenoot van Hillél de Oude. Zijn uitspraken stammen dus uit de tijd dat de Tweede Tempel nog bestond. Hij wordt gerekend tot de allergrootsten van zijn generatie.⁶

De woorden van Akavja zijn er duidelijk op gericht de mens te doordringen van zijn totale onbeduidendheid, maar paradoxaler wijze ook van zijn ongekende verantwoordelijkheid tegenover de Allerhoogste, nietig wezen maar toch tegelijkertijd spil van de schepping. Menselijke nietigheid wordt tegenover Gods onmetelijke grootheid gesteld. Twee ondeugden worden hier bestreden: begeerte en arrogantie. Juist deze beide ondeugden leiden tot overtreding (vgl. Deut. 14:18 en Jes. 22:13). De menselijke bijdrage aan het bestaan is in feite nietig, hij is niet meer dan het voortbrengsel van een druppel. God doet het lichaam groeien en voegt de

⁵ Dat wil zeggen: Heer van alle scheppingswerken en gebeurtenissen.

⁶ Vgl. in dit verband Misjna Edoejot V,6.

levenwekkende ziel aan ons lichaam toe. Zonder dat alles is de mens niet meer dan een beetje stof en as.⁷

In de mystiek wordt het ‘van waar’ (*me’ein*) in de openingszin (in Misjna Avot III,1) ook wel speels gelezen als: ‘Houd drie dingen voor ogen en je zult niet tot een misstap geraken: ‘uit het niets’ kom je voort etc.’ Met alle nadruk op de spirituele kant van het bestaan en de herkomst van de ziel.

Het begrip chata is hier welbewust vertaald als ‘een misstap begaan’ en niet als ‘zondigen’. Akavja waarschuwt vooral tegen overtredingen die we in hun onopzettelijkheid makkelijk begaan, omdat ze het gevolg zijn van onwetendheid en een ondoordachte levenshouding. Mistappen resulteren vaak uit zelfoverschatting en gebrek aan bescheidenheid, uit het ontbreken van het besef hoe nietig de mens is in de ogen van de Almachtige en hoe groot daarentegen toch zijn verantwoordelijkheid. Wie dat alles beseft, begaat geen misstap meer.

In Misjna Avot III,1 vinden we een iets afwijkende formulering: ‘Weet (...) voor wie je rekenschap (dien) zult moeten afleggen.’ God zal niet alleen bij het laatste oordeel onze Rechter zijn inzake bepaalde daden, maar van alle verkeerde daden en van alle negatieve gevolgen die we veroorzaakten tijdens ons leven zullen we ons moeten verantwoorden. Terugblikkend op alle beslissingen en daden zal de Eeuwige vragen die zaken te rechtvaardigen.

Rabbi Eli’èzèr ben Ja’akov licht de uitspraak van Akavja toe. Een mens komt voort uit een stinkende zaadruipel. En hij wordt gevormd in de duistere holte van de baarmoeder. Na zijn dood wacht hem niet (eerst) het licht, maar zijn lichaam zal verrotten in het graf en weggevreten worden door wormen en maden. Niemand minder dan de Koning der Koningen zal hem (zijn persoon) uiteindelijk ter verantwoording roepen. Tijdens het leven is de mens al een onrein wezen, overdekt met luizen en ongedierte. Bij zijn dood genereert hij ander ongedierte dat hem zal verteren. Wie dat beseft, past op zijn tellen. De geringste mate van zelfoverschatting zij ons vreemd. We zijn niet langer eenzijdig gericht op de materiële en fysieke kant van het bestaan, als we beseffen dat uiteindelijk alleen de ziel telt en het lichaam vergaat.

Mogelijk suggereert Rabbi Eli’èzèr ben Ja’akov dat de overledene de aanwezigheid van wormen en maden zelfs nog voelt in het graf, zoals in de Babylonische Talmoed staat: ‘Wormen zijn voor de dode even pijnlijk als naalden die prikken in het vlees van de levende.’⁸

De uitspraak van Akavja is verwant met de waarschuwing van Rabbi Jehoeda ha-Nasi aan het begin van Misna Avot 2,1: ‘Let op drie dingen en je zult niet in de macht van overtreding geraken. Weet wat boven je is: een (al)ziend oog, een luisterend oor, en al je daden worden in een boek opgetekend.’

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 35b

⁷ Vgl. Ovadja Bertinora, commentaar bij Misjna Avot III,1.

⁸ Babylonische Talmoed, Sjabbat 13b.

Rabbi Sjim'on ben Eli'èzèr zegt: Ik zal je een gelijkenis vertellen. Waar lijkt deze zaak op? Op een koning die een groot paleis bouwt (met vele vertrekken)⁹ en hij resideert in alle¹⁰ Maar een pijp van een leerlooierij loopt er doorheen en mondt uit bij de poort ervan. Iedereen die passeert zegt: 'Hoe mooi en prijzenswaardig zou dit paleis zijn geweest indien er geen pijp van een leerlooierij doorheen liep.' Daarop lijkt ook de mens. Nu hij - terwijl een stinkende vloed uit zijn ingewanden wordt geloosd - zich al verheven acht boven de (andere) schepselen, hoeveel te meer dan zou hij zich dan boven de (andere) schepsels verheven voelen indien een vloed van fijne olie, balsam en nardusolie¹¹ bij hem zou worden geloosd!

Uitleg:

De Schepper heeft de mens zo geformeerd, dat zijn fysieke hoedanigheid al een les is. Hij is geschapen als prachtige paleis. In zijn gehele existentie fungeert hij als beeld van God, zich onderscheidend van de overige schepselen, maar tegelijkertijd ook weer niet. De minder prijzenswaardige kanten van zijn lichamelijke herinneren hem eraan dat hij ondanks zijn voorname taak als 'bewaker en behoeder van Gods tuin' in al zijn heerlijkheid toch een nietig en ordinair schepsel blijft. Verwant aan de dieren die eveneens op de zesde dag geschapen zijn. De mens is rentmeester maar blijft tegelijkertijd ook onderdeel van de natuur! Dit is een uiterst actuele les.

Laatste lessen van de leermeester

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 35b

Toen Rabbi Eli'èzèr¹² (ben Hyrcanos) ziek werd, kwamen zijn leerlingen om hem te bezoeken en zij zaten voor hem. Zij spraken tot hem: 'Meester, leer ons nog één zaak [van wat we geleerd hebben].' Hij sprak tot hen: 'Ik zal jullie (dit) onderwijzen.¹³ Ga heen en laat ieder behoedzaam omgaan met de eer van zijn naaste. En gedurende de tijd dat jullie bidden, weet dan tegenover Wie jullie in gebed staan, want daardoor zullen jullie het leven in de komende wereld verdienen.'¹⁴

⁹ Deze voor het vervolg noodzakelijke nadere typering is te ontleen aan het gebruik van de meervoudsvorm: *pelatin gelolim*.

¹⁰ Volgens ARN editie Wilna corrigeert de Gaon de tekst hier met: 'en het (paleis) was geheel en al prijzenswaardig (*mechoevasj* - gedecoreerd).

¹¹ Foliatum - welriekende olie uit het sap van nardusbladeren.

¹² In *Dèrech Èrèt* Rabba III is hier ten onrechte verwezen naar Rabbi El'azar ben Azarja. Vg. W. Bacher, *Die Agada der Tanaiten*, I, p. 103 v. Zie in dit verband M. van Loopik, *The Ways of the Sages and the Way of the World*, Tübingen 1991, p. 85.

¹³ Volgens een andere versie (ed. Wilna) stelt Rabbi Eli'èzèr zich eerst de vraag: 'Wat zal ik jullie onderwijzen?'

¹⁴ Vgl. Babylonische Talmoed, Berachot 29b.

Uitleg:

Zoals in het voorafgaande beluisteren we hier een compacte les die ons als mens tot bescheidenheid tegenover het Opperwezen maant. De aansporing om de naaste te respecteren zinspeelt eveneens - zij het indirect - op de grootheid van het Opperwezen. ‘*Heb je naaste lief, als jezelf, want ik ben de Eeuwige*’ (Lev. 19:18) kunnen we als lof voor het Opperwezen duiden. Het is alsof de Allerhoogste zegt: ‘Heb je naaste lief als jezelf, want Ik, de Eeuwige, heb jouw naaste geschapen naar Mijn beeld, zoals Ik jou naar Mijn beeld geschapen heb. Laat daarom de eer van je naaste je even lief zijn als jouw eigen eer.’¹⁵

De combinatie van nadruk op naastenliefde en *kawwana* (concentratie) tijdens het gebed is typerend voor de belevingswereld van de ‘vroege chassidim’.¹⁶ Kenmerkend ook voor vrij oude tradities. Van Rabbi El’azar (ben Azarja) wordt verteld dat hij gewoon was om voorafgaande aan het gebed aalmoezen uit te delen.¹⁷ ‘Zij die daden van barmhartigheid doen en aalmoezen geven (‘gerechtigheid - tzedaka - doen) zullen gevuld worden met leven.’

Rabbi Elijah ben Avraham van Delyatin verwijst in zijn commentaar op ARN (ed. Wilna) naar een mystieke traditie. Daarin vinden we een uitleg aan de hand van gematria. De getalswaarden van de letters in het woord ‘Sama’él’ leveren de som op van 130. Precies gelijk aan de som van de letters in het woord ‘*anawa*’ (bescheidenheid). Daaruit trekt men de les dat de deugd van bescheidenheid opweegt tegen de kracht van Sama’él en dat deze deugd zodoende een mens de verleidingskunsten van Sama’él doet weerstaan.

Rabbi Eli’èzèr leerde zijn leerlingen zowel bescheidenheid tegenover de naaste als tegenover de Allerhoogste. Daarom zette hij zijn les voort met een instructie voor een bescheiden houding tegenover God tijdens het gebed.

Met deze laatste les van Rabbi Eli’èzèr liet hij een soort geestelijk testament na. Dit wordt nog iets duidelijker uit een paralleltraditie in de Babylonische Talmoed¹⁸:

»Onze wijzen vertellen. Toen Rabbi Eli’èzèr ziek werd, kwamen zijn leerlingen om hem te bezoeken. Zij spraken to hem: ‘Meester leer ons de paden van het leven opdat we daarmee het leven in de komende wereld verdienen.’ Hij sprak tot hen: ‘Laat ieder behoedzaam omgaan met de eer van zijn naaste, houdt je kinderen weg van het filosoferen¹⁹ (overdenken, babbelen?) en doe hen zitten tussen de knieën van de Wijzen; en wanneer jullie bidden weet dan etc.»

Mogelijk waarschuwde Rabbi Eli’èzèr voor het bestuderen van Griekse filosofie aangeduid als *higgajon* - en het gevaar van de onttoverde en al te rationele gedachtewereld van de sofisten.

Een meer voor de hand liggende verklaring is dat hij met dit begrip (*higgajon*) waarschuwde om kinderen niet te veel te laten babbelen, zodat ze in hun ledigheid

¹⁵ Vgl. ARN, noesach ‘a’, slot van cap. 16; en vgl. ARN, nosach ‘a’, begin van cap. 17.

¹⁶ Zie Babylonische Talmoed, Bava Batra 10a.

¹⁷ Zie Tobias 12:9-9.

¹⁸ Babylonische Talmoed, Berachot 28b.

¹⁹ *Higgajon* - logisch denken. Zie echter commentaar Rasji (bij Babylonische Talmoed, Berachot 28b). Rasji interpreteert dit o.a. als waarschuwing tegen te veel oefeningen in Tora-studie. Dit vanwege het gevaar hen te overvoeren (zodat ze het plezier in ‘leren ‘verliezen).

verloren raken in ijdel gekwebbel.²⁰ Hij maande deze lijn voortzettend al zeer vroeg met het onderwijs van kinderen te beginnen en hen op zeer jonge leeftijd met de Wijzen in contact te brengen. Zo leren ze van vroeg af aan over zinnige onderwerpen te praten. Een goede en vroege kennismaking met de wijsheid der Wijzen in hun opvoeding voorkomt aberraties als ze ouder worden. De kiem van liefde voor de Tora moeten ouders zo vroeg mogelijk leggen.

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 35b

Rabbi El'azar ben Azarja sprak: 'Vijf dingen hebben we geleerd van Rabbi Eli'èzèr (ben Hyrkanos)²¹, en wij hebben ons daarover (na zijn dood) meer verheugd dan wij er ons tijdens zijn leven over verheugd hebben. Dit zijn zij. (Zijn leerlingen vroegen): 'Een rond kussen, een bal, een (schoenmakers)leest, een amulet en (het boxje van) een gebedsriem die gescheurd zijn en waarover je met ons gesproken hebt, hoe is het daarmee?' Hij antwoordde hun: 'Zij zijn onrein en ga er voorzichtig mee om, dompel ze (in hun geheel) onder zoals ze zijn; want dit zijn vastgestelde halachische²² regels die aan Mosjè op de Sinai medegedeeld zijn.«'

Uitleg:

De vreugde van de leerlingen

De leerlingen van Rabbi Eli'èzèr verheugden zich over deze laatste les van hun gestorven leermeester, nog meer dan zij tijdens zijn leven al deden. Dat was, omdat (tijdens zijn leven) zijn halachische verklaringen na een excommunicatie (als gevolg van het hoog oplopende conflict met collega's) niet langer gevolgd werden. Na zijn dood, toen de ban niet meer geldig was, werden veel van zijn beslissingen weer algemeen aanvaard, waaronder de hier genoemde.²³

Wat leermethode betreft stond Rabbi Eli'èzèr ben Hyrcanos bekend als iemand die zich bij halachische beslissingen bovenal baseerde op oude, soms oeroude, tradities. Hij stond kritisch tegenover een al te dynamische exegese en hij wilde het exegetisch afleiden van halacha uit de Tora (op grond van de toepassing van hermeneutische regels) zoveel mogelijk beperken.²⁴ Door deze opvallend conventionele houding raakte Rabbi Eli'èzèr in conflict met collega-geleerden. Volgens een legendarisch verhaal -beschreven in de Talmoed - liep een conflict over het al of niet rein zijn van een oven zo hoog op dat Rabbi Eli'èzèr geëxcommuniceerd werd. Hoofdrede voor de excommunicatie was dat hij zich niet wilde neerleggen bij het meerderheidsbesluit van

²⁰ Zo ook een alternatieve verklaring van Rasji l.c.

²¹ Dèrèch Èrèt Rabba III beschouwt hier ten onrechte: Rabbi El'azar (ben Azarja) als zegsman van de gehele uitspraak. Deze fout is ontstaan omdat Rabbi El'azar deze laatste les van Rabbi Eli'èzèr overgeleverd heeft. Het zijn dus niet de laatste woorden van de tradent Rabbi El'azar ben Azarja zelf!. Ook in Tosefta Kelim (Bava Batra) II.,6 is per abuis een gedeelte van de les van Rabbi Eli'èzèr toegeschreven aan Rabbi El'azar ben Azarja. De paralleltekst over deze laatste les in ARN, nosach 'a' cap. XXV, ed. S. Schechter 40b bevestigt dat het om de laatste woorden van Rabbi Eli'èzèr gaat.

Zie in dit verband mijn aantekeningen bij DER in *The Ways of the Sages and the Way of the World*, 86-87.

²² In Dèrèch Èrèt Rabba III is de aanduiding 'grote regels' (*halachot gedolot*) gebruikt in plaats van '*halachot kevoeot*' - vastgestelde of stevig verankerde regels.

²³ Zie de gehele discussie en uitleg in Babylonische Talmoed, Sanhedrin 68a, Soncino-editie 463, noot 1. Vgl. M. van Loopik, a.w., p. 87. Zie verder Misjna Kelim XXIII,1 en XVI,4.

²⁴ Vgl. Misjna Nega'im IX:3 en Tosefta Tevoel Jom I,8.

de andere Wijzen, een ‘doodzonde’. Daarbij werden al zijn halachische beslissingen inzake reinheid met terugwerkende kracht ongeldig verklaard.²⁵ Nadat Rabbi Eli’èzèr gestorven was, werd de ban opgeheven en herwonnen de ongedaan gemaakte halachische beslissingen van Rabbi Eli’èzèr weer hun geldingskracht.²⁶ Toen sommigen zijn in de ban gedane besluiten nog altijd niet wilden accepteren, sprak Rabbi Jehosjoea: ‘Je moet niet proberen (de mening van) de leeuw te weerleggen nadat hij gestorven is.’²⁷

Inhoud van Eli’èzèrs laatste les

De vijf hier genoemde voorwerpen hebben gemeen dat zij aan de buitenkant bekleed zijn met leer. Alle bezitten ze een holle binnenzijde die opgevuld is met **vulsel, zoals** stro, stukken textiel, haar of wol. In het geval van een lederen amulet bestond de vulling uit magische kruiden. De Wijzen menen (in het algemeen) dat de genoemde voorwerpen aan de binnenzijde niet onrein kunnen worden, aangezien hun inhoud van de buitenzijde van het lederen omhulsel gescheiden is. De holte ervan is immers volledig afgesloten om de vulling niet te doen ontsnappen. Rabbi Eli’èzèr beschouwt echter de binnenzijde en buitenzijde van de genoemde voorwerpen als een ongescheiden eenheid, zodat zo’n voorwerp bij contact met iets of iemand die onrein is in zijn geheel verontreinigd kan raken. Op dit punt toont Rabbi Eli’èzèr zich strenger dan anderen. Die anderen zijn het er overigens wel over eens dat in geval van een scheur in het lederen omhulsel (de buitenzijde van het voorwerp) ook de binnenzijde en het vulsel in de holte onrein kunnen worden.

Een conflict blijft bestaan rond de vraag hoe zo’n gescheurd lederen voorwerp te reinigen. Aangezien Rabbi Eli’èzèr binnen- en buitenzijde als een eenheid **beschouwt**, is het volgens hem voldoende om het voorwerp in zijn geheel onder te dompelen om het te reinigen. Hierin toont hij zich juist minder streng dan de anderen. Want zij menen dat de inhoud van zo’n gescheurd voorwerp eerst uit de holte verwijderd moet worden, opdat het reinigende water alle plekken kan bereiken. Rabbi Eli’èzèr meent dat zijn uitleg teruggaat op zeer oude mondelinge leer die al doorgegeven is door Mosjè vanaf de berg Sinai en die alleen al daarom niet verder ter discussie staan!

De leerlingen van Rabbi Eli’èzèr hebben altijd al de mening van hun meester met hem gedeeld. Op zijn sterfbed vragen zij hem of hij nog altijd aan zijn halachische visie op dit punt vasthoudt. Dat blijkt tot hun blijdschap zo te zijn.²⁸ Hun vreugde wordt vervolgens bevestigd wanneer na zijn overlijden de ban wordt opgeheven en zijn halachische uitleg en beslissing weer volwaardig meetelt in het debat.

Terug naar index:

Naar volgende hoofdstuk (20):

²⁵ Zie Babylonische Talmoed, Bava Metzia 59b.

²⁶ Jeruzalemse Talmoed, Sjabbat II,6 (5b).

²⁷ Babylonische Talmoed, Gittin 83a.

²⁸ Zie de gehele discussie en uitleg in Babylonische Talmoed, Sanhedrin 68a, Soncino-editie 463, noot 1. Vgl. M. van Loepik, a.w., 87. Zie verder Misjna Kelim XXIII,1 en X XVI,4.